

Formování moderního národa

(Evropské „dlouhé“ 19. století)

Miloš Řezník

Dějiny do kapsy

Miloš Řezník

Formování moderního národa

(Evropské „dlouhé“ 19. století)

Miloš Řezník

Formování moderního národa

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

autor:

PhDr. Miloš Řezník, Ph.D.

Technische Universität Chemnitz

Philosophische Fakultät

Juniorprofessur Europäische Regionalgeschichte

recenzovala:

doc. PhDr. Blanka Říchová, CSc.,

Ústav světových dějin FFUK

© Miloš Řezník, 2003

© TRITON, 2003

cover © Eva Bystrianská, 2003

Vydalo Nakladatelství TRITON, s. r. o.,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10,

www.triton-books.cz

ISBN 80-7254-406-3

Obsah

Předmluva	9
Úvod: nacionalismus, národní hnutí, modernizace	19
Kolektivní identity a jejich historické formy	28
Předpoklady formování moderních národů	40
První předpoklad: zemský a osvícenský patriotismus	47
Druhý předpoklad: Etnická identita, předmoderní „národ“	51
Třetí předpoklad: Krize starého režimu	63
Čtvrtý předpoklad: Komunikace a modernizace	67
Pátý předpoklad: „Romantismus“	71
Formování národa a nerovnoměrnost vývoje	78
Státní (politické) národy	83
Německé a italské hnutí: Kulturní národ a program státu	99
Nedominantní etnické skupiny a jejich národní formování	111
Národní minulost	120
Problém modernity hnutí „malých národů“	127
Národní hnutí a zemský patriotismus	131
Národní hnutí, náboženství a sociální rozpor	141
Národ a jazyk	151
Závěr: Evropa moderních národů	161
Chronologický přehled	168
Přehled literatury	179

Předmluva

Téměř každá obsáhlejší práce o národních hnutích, národech a nacionalismech, která se v posledních letech objevila, již ve svém úvodu konstatuje, že literatura věnovaná těmto problémovým okruhům narostla a narůstá do obrovské, jedincem nezvládnutelné šíře. Tato konstatování jsou však vždy činěna bez jakýchkoli známek údivu: vědecký zájem historiků, sociologů, politologů, ale i etnologů a psychologů o problémy spojené s národním vědomím má dnes již téměř stoletou tradici. K jeho mimořádnému posilování vždy přispívaly moderní politické zkušenosti evropské, ale posléze i mimoevropské civilizace: nejprve samo zformování silných nacionalistických politických hnutí a po nich i nových národních států, později pak negativní zkušenosti s nacistickým režimem, po druhé světové válce dekolonizace mimoevropského světa s velmi specifickou aplikací „nacionalismu“ při budování států v dřívějších koloniích a nakonec i pro mnohé překvapivé zjištění 90. let 20. století, že nacionalismus i v Evropě a mnoha vyspělých zemích hraje roli podstatně významnější, než se očekávalo. Znovu a znovu je třeba dodávat, že je nemístné tento jev vztahovat k jakési „politické nevyzrálosti“ a neřešení etnických rozporů v dříve nedemokratických společnostech střední, východní a jihovýchodní Evropy. Omezenou adekvátnost takové

představy lze samozřejmě podpořit poukazem na rostoucí intenzitu etnicky a jazykově definovaných hnutí v Belgii, Katalánsku či Kanadě, na jejich ozbrojený charakter v Baskicku či na zdánlivě nesmiřitelný, před oběťmi se nezastavující etnicko-náboženský rozpor v Severním Irsku, rozpor, který sice snad není primárně definován v kategoriích evropských nacionalismů, je však „pouze“ jinou variantou nenávisti k příslušníkům jiné společenské skupiny.

Není divu, že tyto nové zkušenosti vedly k další vlně tematizací nacionalismu, a to na mnoha úrovních. Zatímco v dějepisectví a některých jiných vědních oborech byla dále rozvíjena kontinuálně prováděná bádání, skutečně viditelná tematizace nacionalismů nastala v politice a médiích. Z vědeckých pozic byla proti politické a zejména žurnalistické reflexi těchto problémů vznesena spousta výhrad a námitek. Jakkoli rozdílná byla úroveň těchto reflexí v médiích různých druhů a zejména v různých zemích, byly tyto výhrady pochopitelné, avšak nepodstatněné potud, pokud od mimovědeckých reflexí očekávaly způsob přístupu, hloubku a poučenost, vlastní vědecké práci. Na druhé straně však i odborný zájem o tuto problematiku musel vzít na vědomí posuny, k nimž – ať již to bylo z různých pohledů žádoucí či nikoli – v důsledku žurnalistických a politických tematizací nacionalismů došlo. To se projevilo nejsilněji v rovině pojmové a – řekněme – emocionální. Za prvé, širokou společností bezpochyby mnohem silněji sledovaná mediální a politická vyjádření, související s nimi a podnětená zcela bezprostředně nejaktuálnějšími problémy současného dění, v obecném společenském povědomí prosadila

jednoznačnou negativitu všech jevů přiřaditelných k „nacionalismu“ a v krajních polohách je chápala jako jakousi „zhoubu“, která evropské společnosti postihla a z níž je třeba se zotavit. S tím souvisela jednoznačně pejorativní konotace nacionalismu jako pojmu i jako historického a aktuálního jevu.

Ačkoliv tyto reakce byly a jsou pochopitelné a z mnoha hledisek opodstatněné, naříkání nad rozlitým mlékem nacionalismu může být bezpochyby dobrým prostředkem mobilizace k boji proti aktuálně nežádoucím politickým jevům, komplikuje však jejich pochopení a poznání z hlediska jejich geneze, příčin, fungování, podmínek a přetváření. Tím není řečeno, že první aspekt („mobilizace“) je méně relevantní než druhý (poznání), nýbrž pouze to, že jakákoliv apriorní emocionální předpojatost v přístupu k problému, byť by plynula z pozdějších traumatických zkušeností z něj vyplývajících, výrazně ztěžuje, pokud zcela neznemožňuje jeho poznání. Poznání, které se – doufejme – nemusí vždy legitimizovat bezprostředním a exaktně „vypočitatelným“ přínosem k řešení problémů, neboť ten je vždy sporný a kromě toho není jediným smyslem poznání. Z historiografických pozic se zdá smysluplnější otázka významu, role, příčin a specifik tohoto jevu v dějinách. Kdo se přesto musí neustále zabývat negativními stránkami nacionalismu tak, jak je pociťuje současná západní civilizace, tomu koneckonců i z těchto pozic a z pozic současného stavu výzkumů lze poskytnout útěchu: historiografický výzkum národních hnutí či nacionalismů ukazuje zřetelně, že se jedná o jevy vpravdě historické. Vysvětluje, upřesňuje a zároveň v mnoha směrech relativizuje jedinečnost nacionalismů,

současně ovšem podtrhuje, že jako jiné historické jevy podléhají vzniku, přeměně i zániku. Přes všechny zdánlivé a možná ještě dlouho do budoucnosti trvající symptomy leccos nasvědčuje tomu, že současná civilizace je dobou ústupu národních identit a s nimi i nacionalismů. Být přesvědčen, že nacionalismus je věčný a že se lze s jeho projevy a vlivem nanejvýš potýkat, znamená podlehnout nacionalistické iluzi o odvěké a věčné podstatě národů.

Tato a následující konstatování považujeme za nutné učinit bez ohledu na to, že tím předbíháme potřebnému upřesnění řady použitých pojmů, a že tedy tyto kategorie mohou působit ještě schematictěji, než je nutné. V dalších částech se k nim bude nutno ještě vrátit a alespoň pracovníě je rozvést, relativizovat nebo upřesnit. Avšak již po tom, co bylo dosud řečeno, musí být zřejmé, že předkládaný text bude čímkoli jiným než kritikou a „demaskováním“ nacionalismu. Nebude ani oplývat jeho odsudky, ani nechce lacině odhalovat jeho „pravé tváře“ a „choroboplodné zárodky“. Nebude se angažovat nářkem nad ním a odhalováním nacionalistické zhoubnosti.

Tato práce je věnována období, kdy se vytvářely předpoklady budoucího nacionalismu a kdy posléze došlo k úspěšnému rozvoji národních hnutí na jedné straně a dokonstituování moderních politických státních národů na straně druhé. Vzhledem k tomu, že se jedná – jak ještě bude upřesněno – o součást složitého procesu modernizace evropských společností, jsou již touto okolností dány rámcové chronologické meze: v zásadě se jedná o tzv. dlouhé 19. století mezi Francouzskou revolucí a první světovou válkou, kam se s různými časovými posuny

ve většině zemí soustředily základní modernizační změny zániku stavovské a formování občanské společnosti, průmyslové revoluce a utváření nových sociálních vazeb, včetně kolektivních identit. Časové přesahy mimo tento rámeček však nebudou nijak malé ani výjimečné: pro pochopení podstaty jevu „moderní národ“ bude třeba alespoň letmo se dotknout problematiky středověkých a stavovských národů i předpokladů nových pojetí národa v dobách, které ve vyspělých zemích předcházely Francouzské revoluci. Při odkazu na další vývoj, důsledky či analogické „modely“ národního vývoje, národního formování a hnutí bude předmětem pozornosti nejménou 20. století, ba i současné dění.

Pokud jde o rozměr geografický, je předmětem pozornosti Evropa. Neplyne to jen z tradičního zorného pole, jež je pro evropského historika těžké, ačkoliv bezpochyby tak často potřebné překročit, ale i z povahy sledovaného jevu: národní hnutí a nacionalismus byly skutečně v mnohém specificky, v lecčems i výlučně evropskými záležitostmi, které evropská civilizace do jisté míry sdílela s civilizacemi kulturně jí nejbližšími. Ve většině mimoevropského světa se však objevila až později za zcela odlišných podmínek, v odlišné podobě a především jako import evropského civilizačního jevu.

Podobně jako u jiných, obzvláště u nás známých prací o národním hnutí a nacionalismu, věnujeme i zde největší pozornost těm hnutím, která se odvíjela v prostředích chápajících pojem národa v moderní době ve smyslu spíše etnicko-jazykovém než státním a která se vázala k tzv. nestátním či „malým“ národům, tedy k těm, které na počátku či v průběhu sledované doby buď nedisponovaly

vlastní státností, nebo které byly vyloučeny z elit příslušných států. Jde tedy hlavně o národy, o nichž se říká, že se v 19. století „obrozovaly“. Na rozdíl od některých jiných prací je zde však přesto problém národního vědomí, nacionalismu a formování státních národů v západní Evropě silněji zohledněn a zahrnut, neboť je chápán jako sice odlišný, avšak přesto svébytný a podstatný model národa. Avšak především v souvislosti s národním hnutím „nestátních“ či „malých“ národů je zde dotčena problematika a význam historického vědomí, jazyka či zemského patriotismu. Ačkoliv vedle kapitol věnovaných formování státních (politických) a „malých“ národů je alespoň stručná pozornost samostatně též věnována svébytnému modelu národního hnutí německého a zčásti také italského, jsou tato národní hnutí vzhledem ke „kulturnímu“, etnicko-jazykovému zakotvení národní identity znovu zohledněna také v tematických podkapitolách v části věnované hnutím „nestátních“ národů.

Mnohé dispozice vedou českého autora k tomu, že podstatná část pozornosti a větší část odkazů, příkladů a modelových ukázek bude čerpána z prostředí střední a středovýchodní Evropy. Nejde jen o národní hnutí české, ale i o podmínky existence tohoto hnutí a vývoje národa v prostředí polském, německém, pobaltském, běloruském, ukrajinském či slovenském: tyto případy představují zčásti klasické modelové vzory národního hnutí, zčásti však jejich velmi specifické a zvláštními podmínkami určované varianty. Zároveň byla do tohoto kontextu zahrnuta alespoň rámcově a v mezích praktických možností ta etnická prostředí či hnutí, která bývají mezinárodně tematizována jen zřídka: to se týká mj. přípa-

du kašubského, ale i např. islandského. Částečná orientace na prostor středovýchodní Evropy nemá znamenat jednoznačné zahrnutí práce do kontextu oboru „výchooevropských dějin“ či „východoevropských studií“. Spíše naopak: ačkoliv autor sdílí přesvědčení o užitečnosti „historických prostorů“ jako konstruktů a nástrojů analýzy, chce na příkladu formování národa zároveň poukázat na pestrost a mnohoznačnost vývoje středovýchodní Evropy, která postavení středoevropských a východoevropských dějin jako protějšku k specializovaným dějinám jednotlivých západoevropských národních a státních celků klade podstatné meze. Částečný důraz na český vývoj slouží především jeho zařazení do kontextu vývoje evropského. Ačkoliv se zde nejedná o práci vpravdě komparativní, i zde jde mj. o poukázání na řadu specifických rysů českého hnutí i na to, co mělo s vývojem jiných prostředí společného.

Již vzhledem k rozsahu studie a zejména s ohledem na její cíle se v tomto případě nejedná o detailní analýzu problému formování moderních národů. Nemá jít o nový pokus původního konceptu ani „řešení“, nýbrž spíše o přehled a základní charakteristiku, která se ovšem právě vzhledem k rozsáhlosti a aktualizacím problému stává stále složitější a náročnější. Jedním z hlavních témat je zařazení procesu vzniku novodobých národů do historického vývoje kolektivních identit a kolektivního vědomí. Úkolem práce je přinést základní shrnutí a přehled problematiky, definovat a přiblížit její základní význam a podstatu, poukázat na její předpoklady a výsledky, ale zároveň se i dotknout problémů sporných či jinak podstatných. Je jasné, že vzhledem k zvolené stručnosti

je to úkol složitý a jen zčásti splnitelný. Nutnou cenou při této snaze musí být potřebná dávka zjednodušení, vynechání či pouze naznačení mnoha souvisejících otázek, ale bohužel i rezignace na poznámkový aparát a doprovodný materiál. Proto také seznam použité literatury je do značné míry výběrový a orientuje se na materiálově, konceptuálně či metodologicky nejpřínosnější práce.

Rozsah práce také předem vyloučil, aby v jejím rámci byla představena jednotlivá národní hnutí a národní formování, a bylo nutno se jednak soustředit na obecné problémy, společné všem nebo většině národních hnutí, jednak poukázat na některé specifické situace. Pro hlubší poznání vývoje národního vědomí jednotlivých národů je však možné odkázat na literaturu, která je zčásti dostupná v češtině. Stručný přehled vývoje významných hnutí nestátních národů v 19. století přinesl M. Hroch. Tato problematika je zohledněna i v některých syntézách národních dějin a dějin států, ačkoliv právě zde nutno počítat s velkými rozdíly v míře pozornosti věnované tématu, metodických a hodnotících východiscích i v kvalitě zpracování. S ohledem na výsledky empirických výzkumů M. Hrocha, které byly publikovány v českém jazyce a jsou běžně dostupné v našich knihovnách, zůstala v předkládané práci do značné míry omezena pozornost věnovaná sociální skladbě a programům evropských národních hnutí. Pochopitelně však nebylo možné ani vhodné tuto problematiku centrálního významu zcela pominout. Objevuje se zde proto sice často, ale vždy ve vztahu k jiným aspektům formování moderních národů.

Ačkoliv se autor zčásti mohl opírat o některé vlastní výzkumy týkající se např. přednárodního zemského pa-

triotismu či souvislostí některých jednotlivých národních hnutí (českého, polského, litevského, kašubského či běloruského), je jasné, že se předkládaná práce do značné míry opírá o hlavní dosavadní koncepty a výsledky výzkumů a diskusí, zvláště o ty, které představují všeobecně uznávané příspěvky k problematice národních hnutí a nacionalismů. Zejména práce nejvýznamnějších autorů, jakými jsou Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, Miroslav Hroch, Ernst Gellner, Hans-Ulrich Wehler, Otto Dann, ale i Józef Chlebowczyk, Helmut Berding, Aleida Assmannová, Anne-Marie Thiesseová a řada dalších, patří k těm, které nejenže nemohou nebýt brány v potaz, ale nemohou se navíc alespoň zčásti na každém dalším příspěvku k tomuto tematickému okruhu nepodepsat.

V Lipsku, 15. a 16. ledna 2003

Úvod: nacionalismus, národní hnutí, modernizace

Věnujeme-li se problematice národního hnutí, je bližší vymezení některých pojmů nikoliv formálním vyhověním často samoúčelnému rituálu, vyžadovanému bez ohledu na to, zda se jeho splnění konkrétně odrazí v dalším textu. V našem tematickém kontextu se jedná naopak o krok skutečně nevyhnutelný: s „explicitností“ pojmu jako předpokladem lze vskutku legitimně pracovat i tam, kde je tato explicitnost třeba i velmi vágní nebo zdánlivá, avšak ne tam, kde je obzvláštní měrou mnohoznačná. Jen málokde narážíme na takovou míru sémantické mnohoznačnosti jako u pojmu nacionalismu. Nyní už je skutečně každý autor nucen se u něho zastavit a dát na srozuměnou, v jakém smyslu a významu jej sám používá a jak mu rozumí. Je to jediná cesta, jak zabránit nedorozuměním. Naše pojmové určení si nečiní sebemenší nárok na normativitu: nemá tu být prosazováno určité pojmové chápání jako nejvíce, ne-li jedině správné, a nemá být požadována jeho závaznost. Má být řečeno, co se jím rozumí a – u nacionalismu to nelze pominout – také cítí.

Již z toho, co bylo řečeno v předmluvě, je patrné, že se zde nejedná o obžalobu, pranýřování a odsuzování nacionalismu jako zhouby lidstva. Historická věda se ve vlastním zájmu opravdu jen zřídka dostává do pozice,

kdy si takovéto postoje může dovolit. V souvislosti s tím je nutné co nejnaléhavěji zdůraznit: nacionalismus jako pojem a jev zde není apriorně a obecně spojen s žádným pejorativním citovým nábojem a negativními konotacemi. Zde se však již jedná o vymezení spíše technického rázu: zatímco někteří autoři, včetně sociologů, politologů a historiků, slovo „nacionalismus“ (příznejme, že v souladu s převažujícím současným diskurzem) vyhrazují spíše těm polohám, kde se národní identita dostává do silného negativistického a nepřátelského vztahu ke svému okolí, kdy se negativní vymezení vůči jiným stává její nejen konstitutivní, ale také dominantní složkou, jiní naopak směřují k tomu, aby tímto pojmem rozuměli téměř synonymum národní identity a národního hnutí, alespoň pro ta období, kdy se národní vědomí stalo nejvýraznější formou kolektivních identit. K tomuto druhému chápání se přibližuje i použití pojmu nacionalismus v této práci s jednou dílčí, ale podstatnou výhradou: nacionalismem je zde rozuměna ta forma kolektivního vědomí a identit, kdy ztotožnění s národem hraje dominantní roli ve většině společnosti a kdy je všeobecně přijímanou legitimizační instancí; tedy v situaci, kdy se národ stává nejvyšší společenskou hodnotou, hodnou obětí, kdy se poukazem na národní zájmy či naopak ohrožení národa opravňují, legitimizují politické strategie a kroky, třeba i takového dosahu, jako je válka. V tomto smyslu není nacionalismus pouhým synonymem národního hnutí tak, jak je v posledních desetiletích běžně chápáno: jeho počáteční stadia totiž spočívají v učeneckém zájmu skupiny vědců a vlastenců a posléze v sílící propagaci národních hodnot a národního vědomí, která je

ovšem minimálně po určitou dobu záležitostí okruhu národních agitátorů, jejichž hodnoty většina společnosti nesdílí. V tomto druhém případě můžeme nanejvýš hovořit o nacionalismu nositelů národní agitace. Teprve tam, kde má národní agitace úspěch a dokáže spolu s příznivými okolnostmi dát národnímu hnutí masový charakter, lze hovořit o nacionalismu jako obecném, převažujícím společenském jevu, neboť národní hodnoty se stávají všeobecně sdílenými a uznávanými, jaksi „samozřejmými“ a „nezpochybnitelnými“. Chápání nacionalismu v negativistickém smyslu, tj. především jako formy negativního se vyhranění vůči jiným prostředím, proto v dalších částech buď jednoznačně vyplývá z kontextu, nebo bude nahrazeno jinými pojmy či spojeními, např. národní či nacionální nenávisť, (nacionální) šovinismus, xenofobie.

Připomeňme, že snaha řešit problém negativních konotací pojmu nacionalismus, pokud nebyla nahrazena jejich akceptací, vedla naopak k vyhýbání se tomuto slovu, k opisování jevu různými slovními spojeními či k používání částečných či úplných synonym. Část literatury proto důsledně pracuje s termíny národního hnutí, národního vědomí a národní identity. Z toho, co bylo uvedeno výše, je patrné, do jaké míry se tomuto postupu blížíme, aniž bychom na pojem nacionalismus jako pregnantní označení stupně a role národního vědomí v určité fázi a bez apriorně negativních konotací rezignovali. Jedním z pokusů řešit pejorativní citový náboj pojmu nacionalismu byl např. zajímavý návrh polského medievalisty Gerarda Labudy na zavedení pojmové dvojice nacionalismus – nacionismus, přičemž druhý z nich měl označovat silné národní vědomí, v němž negativní vztah

k ne-příslušníkům vlastního národa nehraje podstatnou či prvořadou roli. Tento návrh však našel minimální ohlas a jako řada jiných se neujal.

Zatímco nacionalismus jakožto pojem se rozšířil až ve 20. století jako nástroj reflexe jevů, ke kterým se vztahuje a jež byly o století starší, je tomu jinak s pojmem národa. Ten má velmi dlouhou historii a byl ve středověku, novověku i moderní době tradičně používán k zařazení příslušníků určité skupiny. Ačkoli označení samo se udrželo a téměř vždy mělo poměrně silnou legitimizační roli, vztahovalo se v různých dobách, ale i v různých evropských oblastech k odlišným fenoménům. K těmto problémům se ještě nejednou vrátíme, avšak již zde musí být zdůrazněny dvě zásadní okolnosti. Za první, proměna pojmu národ v čase souvisela s jeho vztažením na rozdílné sociální skupiny: středověk a novověk jím většinou a v první řadě rozuměl příslušníky skupin účastnících se na politickém rozhodování, tedy v zásadě tzv. politický národ, s postupem času de facto stavy konkrétní země. V raném novověku, obzvláště v souvislosti s absolutismem na jedné straně a osvícenskými společenskými a politickými koncepcemi na straně druhé, toto chápání stále více šlo k označení obyvatel – poddaných či občanů státu. Za druhé, v následujícím období se ve velké části Evropy, konkrétně v Evropě střední, východní a jihovýchodní, ale i v částech Evropy severní a západní prosazuje pojetí národa jako příslušníků společenské skupiny definované společnou etnickou příslušností a společným jazykem. Ve velkých západoevropských státech vyústily osvícenské koncepce ve ztotožnění národa s příslušníky státu jako jeho občany, podílejícími se na